

LECKÉINK A MEZŐGAZDASÁG ÚJ RENDJE ÉRDEKÉBEN

Ügyetlen volt a rendszerváltást követő magyar agrárreform. Ügyetlen, mert abból a feltételezésből indult ki, hogy az egykor volt tulajdonosok örökösei a mai kor lehetséges parasztjai – pedig a volt tulajdonosok nagyobb arányban váltak városi polgárrá, mint a volt szegények. Ügyetlen, mert nemcsak formákat nem kínált az új birtokok kialakításához, hanem máig gátolja a birtokok formálását. „Fortélyos félelem igazgat minket, s nem csalóka remény.”

Mai hivatásomnak megfelelően azt keresem, hogyan lehet e nem tervezett evolutív úton lévő mezőgazdaság új intézménycsíráit megragadni és olyan formába önteni, hogy pár éven belül illeszkedni tudjunk az európai rendbe. Ebben az agrárprogramot megalapozó elemzésben az állam kényszerű feladatait kísérem meg számba venni, s ezzel az írással tisztelgek tiszteletreméltó barátom, Szelényi Iván előtt.

A magyar élelmiszergazdaság tevékenységi szerkezetét meghatározó tényezők a hetvenes és a nyolcvanas években – a szektor örökölt szerkezeti jellemzői

A magyar élelmiszergazdaság 1991-ben – az akkor már évek óta tartó racionalizálódás ellenére – kirobbant általános válsága felkészületlenül érte az érdekelt szereplőket. Annak dacára, hogy az élelmiszeripari vállalatok egy része tisztában volt saját ingatag pénzügyi helyzetével, és a leggyengébb szövetkezetek már a folyamatos leépülés útján voltak, a magyar agrárrendszer befolyásos szereplői sikeresnek tekintették a magyar mezőgazdaságot. Az az öntudat és önbizalom, amely a magyar politikai gondolkodást és az agrárium meghatározó szereplőit áthatotta, merített ugyan ideológiai forrásokból is – amilyen a magyar táj és a magyar parasztság különleges adottságaiban való hit, illetve a büszkeség, hogy a magyar politika át tudta átalakítani a szovjet kolhoz-modellt, és ezt a változatot az érdekeltek is a hetvenes évekre általában elfogadták –, döntően azonban azon az élményen alapult, hogy a magyar mezőgazdaság sikeresen asszimilálta a modern agrotechnikát, látványos termelés- és termelékenységjavulást ért el. Hozamai és export-teljesítménye több területen a legfejlettebb országok színvonalát érték el.

A hetvenes évek végétől az agrárius értelmiség megélte politikai emancipálódását, sőt, a nyolcvanas években még azt is, hogy a gazdasági rendszer piaci értékekhez igazodó modernizálódásában az agrárium intézményeit rendszeresen pozitív példaként emlegették. A többi szocialista ország mezőgazdasága számára a magyar modell követendő példává vált, az élelmiszerkínálat bősége és választéka vonzotta a

bevásárló turizmust. Még a nyugati agrárgazdasági és gazdaságpolitikai irodalomban is sikeres, egyben-másban követendő és mindenképpen versenytársként kezelendő mezőgazdaságnak minősítették a magyar agráriumot. S valóban – a közös piaci korlátozások okozta hullámvázások ellenére – egyre jelentősebbé vált a magyar élelmiszerek nyugati exportja is.

A piaci bizonytalanságnak a kilencvenes években kialakult mértékét a szereplők annak ellenére nem ismerték, hogy például a sertésciklust sohasem lehetett teljesen leküzdeni, vagy burgonyából és almából a termelésingadozás visszatérően értékesítési problémákhoz vezetett, illetve a lengyel és a jugoszláv konkurencia erősödésével a bogyós gyümölcsök piacán, a gorbacsovi alkohol-tilalom után pedig a borpiacon jelentkeztek túltermelési tünetek.

A hiánygazdaságból nemrég kinőtt rendszer törekedett arra, hogy ne vegye el a termelési kedvet – időnként nagy gondot okozva ezzel a feldolgozó vállalatoknak – és, hasonlatosan a nyugat-európai gyakorlathoz, inkább ár- és támogatási szabályozásokkal érvényesíthető termeléspolitikában, mint piaci szívasokban és nyomásokban gondolkodott. Ráadásul a hetvenes évek végére a mezőgazdaság olyan stratégiai ágazattá vált, amelyen nem egyszerűen az élelmezés-biztonság és a falusi lakosság egy részének jövedelme múlik, hanem az agrobiznisztől távol eső területek biztonsága, működési feltételei is.

A tervgazdaság sajátos (doktriner, mert növekedési szimbólumokra figyelő) gazdaságfejlesztési stratégiája és a KGST-szakosodás nyomán olyan nemzetgazdasági munkamegosztás alakult ki, amelyben a mezőgazdasági és élelmiszeripari export kitüntetett szerepet töltött be az energiainportban. Ennek elfogadható áron való biztosítása nélkülözhetetlen volt a túlfellesztett vas- és alumíniumkohászat fenntartása miatt. Ez a kohászat viszont azért kellett, hogy együtt a fokozódó kemény valuta agrárexporttal, biztosítani lehessen a valutát az elsősorban Keletre szállító feldolgozóipar működtetéséhez, amely kétszerannyi nyugati importra szorult, mint amennyit képes volt keményvalutáért értékesíteni. A mezőgazdasági eredetű exportra tehát két okból is nagy szükség volt: szovjet relációban a gabona és a hús egyezményrel biztosított energiahordozók miatt, nyugati viszonylatban pedig azért, mert minden technikailag megoldható export szükséges volt a feldolgozóipar működésének fenntartásához.

Ez a viszonyrendszer, amely kijelölte a nemzetgazdaság egészének a helyét a világpiacon és lehetetlenné tette, hogy az egyes területek maguk is megmérődjének. A magyar agrárágazat meghatározó részét jelentő gabona-hús vertikum esetében például ez azt jelentette, hogy csupán analógiás meggondolások alapján tudhatna, aki akarta tudni, hogy gabonatermelésünk általában versenyképesnek tekinthető, hústermelésünk viszont – legalábbis az adott méretben és szerkezetben – nem. A hústermelés azért volt a termelők zöme számára rentábilis, mert visszafogott volt a takarmány ára, és az exporttámogatásokkal egyensúlyban voltak tartva a húszüzek. A látszólag irracionális mértékű húsexport-támogatás pedig azért volt menthető, mert KGST relációban egyébként is megalapozatlanok voltak az árak, és a

cserébe kapott energiahordozókat épp ezért járulékkal pótlékolt áron adta tovább az állam. A járulék arányos része pedig fedezte az exporttámogatás jó részét.

Az elszámolásokban tehát a rendszer nagyjából egyensúlyban volt. Az esetleges piaci zavarok csupán szabályozási zavarnak tűntek.

A nyolcvanas évek elején a gazdaságirányításban történtek ugyan erőfeszítések arra, hogy visszaszorítsák az egymást fogó termelési-értékesítési körök együttes növekedésének fokozódó irracionalitását – ez az időszak kedvezett is a közvetlenebb piaci megmértetésnek kitett növényolaj-termelésnek –, de 1984-ben ez a racionalizáló gazdaságpolitikai irány vereséget szenvedett. Az 1985-ben elfogadott új ötéves terv újabb szívó hatást gyakorolt a gabona-hús vertikumra. Közben folyamatosan érvényesült a konvertibilis exportra törekvés szívó hatása. Így majdnem minden termelési és szervezési leleménynek esélye volt arra, hogy piacot találjon.

A nagyüzem és a kistermelés békésnek tűnő koegzisztenciája a hatvanas évektől 1988–1989-ig ezen a tágnak látszó piacon volt lehetséges. Mint ahogyan az is, hogy a mezőgazdaság vagy az élelmiszeripar bővülése és technikai fejlődése csupán a források és a szervezés kérdéseitől függjön. A végső piacok kérdése politikai kérdéssé torzult.

A gazdálkodók közti viszonyok. A termékpiacok nagyobb része azért sem mutatott a nyílt versenypiacokhoz hasonló tüneteket, mert a mezőgazdasággal kapcsolatban álló szervezetek zöme szakvállalatokba volt szervezve. A területileg és ágazatilag illetékes vállalatok rendszere erősen monopolizált (esetleg oligopolizált) piacokra vezetett. Ám a szocializmusban létező monopóliumok logikája fontos jegyekben eltért a tőkés piacon monopóliumteremtésre törekvő vállalatokétól. Így például nem csak és nem is elsősorban a jog korlátozta tevékenységüket, hanem a politikai-igazgatási rendszer tisztviselői. Nem törekedtek, mert nem is törekedhettek integrációs láncok kialakítására, kölcsönös függések megteremtésére. Piaci pozíciójuk stabilizálásának szinte egyetlen eszköze a szakágazati kartell. Ezért a mi körülményeink között a mezőgazdasági termelés, a távlatosabb befektetések biztonsága miatt elengedhetetlen összefonódások, integrációk szerveződésének közép-pontjában sem élelmiszeripari vagy kereskedelmi vállalatok álltak, hanem a mezőgazdasági vállalatok és vállalkozások egymásba kapaszkodó hierarchiája alakult ki. (S a mezőgazdasági vállalkozások döntően pozíció-különbségekből és csak kisebb részben leleményből fakadó differenciálódása az adott viszonyok közt politikai-ideológiai nyomatékot kapott, és ezzel a sorsszerűség és a természetesség látszatát keltette.)

A vállalkozási hierarchia alsó szintjét a „nagyüzem integrálja a kistermelést” formula fejezte ki. Egyrészt a mellékfoglalkozású és a családi mezőgazdasági vállalkozás földhasználatára nagyobb részt a nagyüzem földhasználati rendszerébe volt (és részben van ma is) illesztve, ami persze megfelelő tevékenységstruktúra esetén a kisvállalkozás számára is előnyös, és a kistermelés szolgáltatásainak zöme a nagyüzemtől függött. Másrészt a nagyüzem vezetése tudatosan törekedett arra, hogy kiegészítő életeret biztosítson a dolgozók családjának és – ha lehetőség van rá – bevonja üzleti rendszerébe a háztáji és a kiegészítő gazdaságokat is. Ennek az integrációs formának jogi és ideológiai túldimenzionáltsága azzal járt, hogy négy különböző üzleti viszonyt egyazon formába fogott bele. 1. a nagyüzemi munkaszer-

vezetben felhasznált túlmunkát; 2. a nagyüzem üzleti-értékesítési rendszere számára kialakított termeltetést (például a Korai Zöldségtermesztési Rendszer tagszövetkezetei) – ezt a viszonyt nevezhetjük valóban integrációnak; 3. ügynöki felvásárlói és alkalmi szolgáltatói kapcsolatokat azok számára, akik az élelmiszeripar vagy a nagykereskedelem részére termelnek – ez volt a legáltalánosabb; 4) előre meghatározott szolgáltatói kapcsolatokat (például szántás zöldségtermelőknek vagy növényvédelem gyümölcstermelőknek) azokkal, akik saját célra vagy a nagyüzemtől függetlenül kialakított értékesítési lánc számára termeltek.

Mivel különböző tartalmú gazdasági viszonyok ugyanabban a hatalmi rendszerben, hasonló fogalmak alatt szerveződtek, a 3. és a 4. típusban gazdálkodó háztáji és kisegítő gazdaságok igyekeztek függetleníteni magukat a nagyüzem diktálta kényszerformáktól. Ezt a függetlenedést segítették az élelmiszerpiac (export, bevásárló turizmus, hazai felhasználás) szívó hatása miatt bekövetkezett fejlemények:

a) A hetvenes évek közepére jelentőssé vált a nagyüzemektől független (főképp nem mezőgazdasági foglalkozású) emberek kistermelő gazdaságainak árutermelése. Így a kistermelők piaci kapcsolatai, a magántulajdonú termelő- és művelőeszközök – első időszakban még kényszerűjításokon alapuló – elterjedése lehetővé tették, hogy a második gazdaság saját üzleti, szolgáltató és munkacsere hálózatai kialakuljanak. Ezen a bázison a családi vállalkozások látványos differenciálódása következett be.

b) A nyolcvanas évek racionalizáló és korlátozott liberalizáló törekvései tovább formálták a nagyüzemek üzleti szervezetét, és így a különböző természetű kistermelői csoportok – gyakran függetlenül attól, hogy ideologikusan háztájiról vagy más gyökerű családi vállalkozásról volt-e szó – sok helyen önállóan csoportosultak és saját szolgáltató szervezetet alakítottak ki vagy szerződésekkel tették világossá viszonyukat a nagyüzemmel.

c) A nyolcvanas évek végére több nagyüzemben vállalkozási hálók jöttek létre, és ennek kapcsán kialakultak olyan önálló szolgáltató vállalkozások, amelyek a saját nevükben vállaltak munkát, illetve szerződtek, és olyan önálló – többnyire bérleti alapon működő – termelőegységek, amelyek maguk is a második gazdaság szolgáltató és piaci kapcsolatépítő rendszerére támaszkodtak.

Ezek a változások a nyolcvanas évek végére azzal jártak, hogy halványult a nagyüzemek kitüntetett szerepe az élelmiszeriparral és az export célú kereskedelemmel való kapcsolatépítésben. Új típusú ügynöki hálózat kezdett kialakulni.

A mezőgazdasági vállalatok és vállalkozások gazdasági hierarchiájának második szintje a termelési rendszerekben jelent meg. Ezek a rendszerek saját céljuk szerint a szaktanácsadást és tapasztalatcserét, valamint az összehangolt technológiai fejlesztést szolgálták. Rendszeralakító tevékenységük lényege azonban az volt, hogy – különösen a hetvenes években – külkereskedelmi kapukat teremtettek a hivatalos illetékességen alapuló –, és így szükségszerűen kartellként viselkedő intézményrendszer (állami külkereskedelmi vállalatok, monopóliumok) kikerülésére.

Mivel a kivételezettség, a kiváltságok a rendszergazda szervezetekhez kapcsolódtak és ezek vezetőinek hatalma megtörte a nagyüzemi vezetők „rendi demokráciáját”, kezdettől erőteljesek voltak a gazdaságilag sikeres, de a kiváltságokból kimaradt gazdaságok emancipációs törekvései. Mind a rendszerek, mind a rend-

szergazdákkal rivalizáló, önálló üzleti stratégiát választó nagyüzemek kialakítottak olyan szervezeteket és funkciókat, amelyek helyettesíteni tudták a modern, többé-kevésbé nyitott piacokon kifejlődött agrobiznisz intézményeit és funkcióit. Ezért nem korlátozódott egy-egy modernizációs hullámra, hanem folyamatossá vált a technikai újítás, természetes részeként adaptálhatta a magyar gabona-hús, ipari növény szektor és tejgazdaság az amerikai és az észak-európai technikát. Ezek a szerveződések biztosították a célzott, minőségi termelés kultúrájának elterjesztését, a biológiai és növényvédelmi tudatosság beépítését a termelési kultúrába.

Mégis, ezek a versenyzővé váló hálózatok is részei, foglyai és megalkotói voltak az intézményesen zárt nemzetgazdaság teremtette látszatvilágnak, a politika, a hivatalrendszer és a piac sajátos összefonódásának. A kezdeményezésnek és a kulturális újításnak nálunk sokkal több góca tudott így kialakulni, mint bármely más szocialista országban. Ezek az újítások, üzletpolitikai és szervezési innovációk egyetlen, rendiesen elkülönült társadalmi csoporton belül mentek végbe.

A magyar mezőgazdaság, a differenciálódási és racionalizálódási folyamatok ellenére, a nyolcvanas évek végéig nem haladta meg a tayloriánus szervezési elveket és azt, hogy – a tayloriánus elvekből és a magyar falu hagyományaiból is következően – kasztokra tagolja a munkaszervezeteit. De nemcsak a tervgazdaság természetéből következett ez a mindent átható taylorizmus, hanem az agrárértelmiség természetéből is. Hiszen az agrárértelmiség épp a tayloriánus eszmék révén tudta átvenni a hatalmat a pártbürokratáktól és az „élparasztoktól”. Így hiába léteztek itt amerikai üzemméretek, hiába uralkodtak a – még Nyugat-Európa egyes agrárgazdasági által is irigyelt – amerikai technológiai modellek, a magyar agrobiznisz társadalmi természete nagyon fontos jegyekben eltért az amerikaitól.

1. A tulajdon korlátozott szerepe miatt a vezetői elit értékvilága határozta meg, hogy mi intézményesülhet.

2. A piacok nem voltak nyíltak – csak a felhatalmazott szereplők versenyére korlátozódtak – így nem volt elég hatékony a technológiák, szervezési módok, vállalkozások és személyek szelekciója, túl későn váltak effektívvé a pénzügyi korlátok.

3. A vállalkozás (menedzsment) és a munkavégzés – még a legigényesebb munkák esetében is – társadalmilag elválasztott maradt.

4. A szakmai kultúrák változása sok területen kasztokba zárva ment végbe. Egyáltalán nem járt együtt a gazdálkodói kultúra változásával, tömegesedésével és a politikai kultúra fejlődésével.

5. Bár az egyes termelési fázisok termelékenységének növekedése folyamatos volt és a hetvenes évek átfogó technológiai váltása után néhány területen – főleg a szántóföldi művelésben – javult az eszközhatékonyság is, az élelmiszergazdaság egészének tökehatékonysága folyamatosan romlott. És nem csupán abban a mértékben és azokon a területeken, ahol ez a munkaerőnek eszközökkel való kiváltásával magyarázható. A romló tökehatékonyság alapvető oka a rosszul – mert többnyire input-oldalról és mezőgazdasági üzemszervezési megfontolások alá rendelve, nem pedig a végső felhasználó által – integrált kooperációs láncok nagy rendszeresítése volt. (S nem csupán a mezőgazdaság és az élelmiszeripar vagy a fogyasztói kereskedelem közti láncban, de a nagyüzemekben belüli láncokban is.)

A gazdaságok vagy a szövetkezetek szintjén a rosszul összehangolt üzemi rendből fakadó rendszerveszteséget gyakran elfedte vagy kompenzálta a jelentős mértékűre nőtt, általában nagy forgási sebességű nem-mezőgazdasági kiegészítő tevékenységek (az úgynevezett melléküzemágak) nagy aránya. Ezek leválása vagy tönkremenése aztán hirtelen érzékletessé tette a meztelen igazságot.

A korabeli elemzők látták, ha akarták, a résztvevők pedig mindig tudtak az összekapcsolódó láncolatok egyes fázisaiban rendszeresen újratermelődő eszközpazarlásról, máshol pedig a krónikus eszközhiányról. Az adott viszonyok közt azonban nem alakulhatott ki megfelelő összehangoló mechanizmus. Például a húsipar modernizációját kísérő sertésvertikum újjászervezési kísérletek, vagy a konzervipar és a konzervipari termeltetés újjászervezésére tett kísérletek kudarcai jelezték, hogy a piaci és álpiazi intézmények, egymásra nem adekvátn reagáló kultúrájú csoportok együttműködésében szerveződött láncok létre tudnak ugyan jönni – az integráció létezik, a gazdaság működik –, de a kényszerű egymásrataltság, a láncok sok kapcsolatának fedezettsége (a „nyílt piac” hiányában) korlátot állít az ésszerűsödési folyamatok útjába.

Az élelmiszergazdaság tökehatékony-ság-romlásának másik oka az volt, hogy a nemzetgazdasági determinációk szerkezeti hatásai a rosszabb tökehatékony-ságú területek növekedése irányába hatottak. S általában rossz volt a szerkezeti hatása az agrárlobby által elért (már említett) politikai sikereknek is. Még mentesítő ideológia is akadt: „az állattenyésztés a mezőgazdaság nehézipara”. Ugyanakkor a fennálló szervezési elvek nem tették lehetővé, hogy az állattenyésztés ne a szántóföldi üzemeknek alárendelten, hanem például az amerikai tehenészfarmok analógiájára szerveződjön.

A tartós agrárválság a kilencvenes években – a nyílt válság és következményei

Természetes, hogy a külső kereslet hirtelen összehúzódása – előbb a borpiacon, majd a gabona-hús vertikumban – a belső kereslet (és bevásárló turizmus) első nagyarányú csökkenése és a támogatások gyors leépítése 1991-re összetörte az élelmiszergazdaság kooperációs rendjét. A környezetváltozásra 30 százaléknál felettire nyílt az agrárrolló, a hivatalos és a szürkegazdaság szokás által szabályozott határvonalai összeomlottak, és aki csak tehette, igyekezett tevékenységének minél nagyobb részét átvinni a szürke sávba. Szaporodtak a jóhiszeműen és önmaguk számára is érthetetlen módon ellehetetlenült szereplők (akik így gyakran szélsőséges magatartásra kényszerültek: nem vállalták kötelezettségeiket, csaltak, csalárd csődöt jelentettek). Az élelmiszeripar – főleg a konzervgyártás és a húsipar egy része fizetéseképtelenné vált; a kereskedelem fizetőképessége is megrendült.

A bankok megoldhatatlan dilemma elé kerültek: hagyják-e veszni kinnlévőségeikkel együtt ügyfeleiket vagy vállalják a kétes követelések fokozását? Hol lehet egzakt értékelési, döntési kritériumokat találni? Hogyan lehet kezelni saját ügyintézőik beidegzett (vagy esetleg korrupt) lojalitását az ügyfelek iránt? Hiszen a köz-

vélemény és a politikai fórumok igénye is az volt, hogy az átvészélést, a munkahe-lyek, a termelési kedv megőrzését segítsék.

Az általános bizalmi válságot fokozta, hogy ellehetetlenültek nem csak a már korábban is csúzdán levő vállalatok és gazdaságok, hanem olyanok is, amelyeknek hitük szerint piacvezérelt, mintaszerű fejlesztéseik voltak (de a váratlan árvesztések miatt megfojtották őket a hitelek), és az új szereplők közül is sokan, akik a nyolc-vasas évek végének kitágult szabadságának eufóriájában hívták létre – önmagukba és szerepükbe vetett hittel – karakteres termelő, szolgáltató vagy kereskedő vállal-kozásukat.

Ahogy a nagyipari cégek ellehetetlenülése magával rántott sok melléküzemet és magániparos hálózatokat, úgy egy-egy élelmiszeripari vállalat vagy egy-egy nagyüzem tönkremenetele kistermelői hálózatokat tett szintén lehetetlenné. A nagyüzem és a kisüzem koegzisztenciája bizalmatlansággal telt meg. A bűnbakke-resés és az irracionális sors megszemélyesítésének igénye felfűtötte a paranoiára hajló ideológiákat és új, maig ható téveszméket termelt.

Az agrárius és a paraszti hagyomány mindig is hajlott arra, hogy a politikai döntéshozásban keresse a sorsfordulók okát. Ezt a beállítódást erősítette a szocialis-ta „piacgazdaság” gyakorlata, amely egyrészt a piac és a politika összetartozásának élményét nyújtotta, másrészt a tervgazdaság ideológiája vállalta is a felelősséget a sorsért. Az, amit a magyar lakosság tud a nyugat-európai agrárprotekciónizmusról, szintén erősíti azt a hitet, hogy az államnak kötelessége gondoskodni agrártermelő-inek biztonságáról. (Jóllehet a lakosság vajmi keveset tud e „gondoskodás” szelek-táló és kötelezettségeket meghatározó jellegéről.)

Az, hogy hiába várták az államtól az értékesítési és fizetési problémák megoldá-sát (márpedig a kisparaszti szemlélet szerint „a mi dolgunk az, hogy termeljünk, az államé, hogy megvegye”), kormányellenes eszméket szült. „Antallék megegyeztek a magyar mezőgazdaság tönkretételében, hogy könnyebben befogadjanak minket az Európai Közösségbe”. „Már megint a mezőgazdaságot áldozzák fel a politika oltárán.” Még a túltermelés miatt kényszerű tehénvágások veszteségének kompen-zálására a kilencvenes évek elején adott 10 000 forintos fájdalomdíjat sem képes másképp kezelni az agrárius közvélemény, csak a visszafejlesztési törekvések bizo-nyítékeként.

Az állammal szembeni bizalmatlanság különböző státusú csoportokban való rö-g-zülésének jelentős szerepe van abban, hogy az 1992 óta létrehozott (piaci, érdekvé-delmi) intézményrendszer inkább színjátékot játszik, nem pedig jól tagolt alkukat folytat le. Hisz a különféle törvények által létrehozott vagy elfogadott testületeknek is korlátozott a hitele, és mindegyiknek látványos akciókkal kell igazolnia magát.

A téveszmék másik dimenziója a politikai színpadokról is kapott támogatást – és természetesen sok valós élmény is erősítette. Sokan a régi elit tagjainak, köztük a „zöldbárók”-nak az önzésével, pozícióféltésével is magyarázták a válság egyébként szükségszerűen szelektív hatását. S valóban: a kooperációs kapcsolatok személyes és réteghez kötött jellege, az a tény, hogy a nagyüzemek vezetőinek a hirtelen na-gyon is effektívvé és rövid távúvá vált pénzügyi korlátok mellett erősen meg kellett gondolniuk, hogy az együttműködési rendszer melyik köréig húzzák vissza a szoli-daritási hálót, valamint a szövetkezeti és vállalati vezetéseken belül megindult po-

zício-háborúból fakadó befeléfordulás fokozta a volt partnerek (például kisüzemek) magárahagyottság-élményét.

Az állam döntési rendszere úgy működött, mint amelyik már a válság utáni új rend kialakításával van elfoglalva. Létrehozta a *tulajdonreform* (a privatizáció) jogi rendjét meghatározó törvényeket, elkezdte építeni az új elvű szabályozás és az új elvű kooperációk rendszerét. A tulajdon rendezése kifejezetten azt az elvet követte, hogy lehetetlenítse a mezőgazdaság szocializmusból örökölt rendies alapon szervezett kooperáció továbbélését. Ezen belül a földtulajdon szétesztásakor semmilyen agronómiai, birtokalakítási szempontra nem volt figyelemmel. A kárpótlási és még inkább a földkiadási törvény logikájából elaprózott parcellák következtek, az új tulajdonosok nagyobb része nem foglalkozik mezőgazdálkodással, sőt, nem is az adott településen él. Miközben a tulajdonrendszer változása radikális volt, az üzemszervezés változása azért nem volt annyira radikális, mert a piaci lehetőségek közvetítési mechanizmusa nem volt megfelelő. Ez mélyítette az agrárágazat válságát és nehezítette a struktúraváltást.

A piaci sokk, a kulturális sokk és a gyakorlattól elrugaszkodott tulajdonos-teremtés még nagyobb és tartósabb termelés-visszaesésre vezethetett volna, mint ami bekövetkezett. Mégis az agrobiznisszel kapcsolatos kulturális minták gazdagsága, a kényszerű támaszkodás az örökölt és begyakorolt együttműködési mintákra és az új szereplők alkalmazkodása ehhez az örökséghez biztosította, hogy agrárágazatunk minden egyes részköre találjon formát a továbbműködésre. Sok volt szocialista országban azért lehetetlenült el az agrártevékenység és színtere, mert a működéshez szükséges termék- és szolgáltatási kapcsolatokat nem tudják biztosítani, nálunk viszont legfeljebb néhány szereplő konoksága miatt támadnak ilyen problémák.

Az örökölt korábbi kooperációs rendszer szétesett. Mintáiból, szervezeteiből és összefonódott részköreiből új rend van alakulóban. Ez a rend piacvezérelt, és minden önálló egysége erős szelekciós nyomás alatt áll. Nem hasonlít sem valamelyik közéleti csoport által elképzelt ideálképre (családi gazdaságok gyors terjedése), sem pedig az aggodalmaskodó agrárgazdászok rémképeire (kis parcellákon primitív körülmények között gazdálkodók tömege). Gyenge azonban a tökevonzó képessége és gyengén integrált: a piaci szívóhatásokat sok részköréhez nem tudja eljuttatni.¹ Ezért erősen differenciált is: gyorsan terjeszkedő és könnyen ellehetetlenülő szereplői egyaránt bőven vannak.

Az, hogy jogrendünk és főképp tulajdoni rendszerünk nincs összhangban a valószínű üzemszervezéssel, amelyben dominálnak az amerikai nagyvállalatok, ám a birtokok 80 százalékban kistételű bérletekből állnak, korlátozza a távlatos beruházást és ambivalens stratégiákra készíti a nagyvállalkozókat és szövetkezeti vezetőket. (Például egy nagyüzemben a belső személyi kör minél több föld megvásárlására törekszik, hogy az üzem, különösen pedig a tehenészet és az intenzív kultúrát is tartalmazó forgók biztonságát megőrizze. Ezzel azonban erősíti a társaságon belüli saját pozíciójukat is, amely ha megínogna, ők magángazdaként is folytathatják a gazdálkodást, a többiek azonban ellehetetlenülnek.) A bérletekért eltérő feltételekkel folyó küzdelem kiszámíthatatlanná teszi a birtokhatárok változását, s így még az igényes földhasználat is korlátozva van.

A nagyüzemtől, nagygazdaságtól önként vagy kényszerűségből függetlenedett részkörök (elsősorban zöldséppaprika-, szántóföldi zöldség- és gyümölcstermelők, sertéstartók) esetleges, a kulturális hagyományokba rejtett kooperációs rendje, piaci kapcsolatai veszélyeztetettek. Nem tudtak kialakulni sem olyan nyílt piaci formák, sem olyan társas vagy termeltető szervezetek, amelyek biztonságot és fazont adnának működésüknek. Ennek ellenére e csoporton belül is vannak sikeres gazdaságok és sikeres vállalkozások. Különösen ott, ahol ennek szervezetsírái (például gyümölcs-, szőlő-, tojás-, libamájtermelő szakcsoportok, primórtermelő értékesítési társulások) már a nyolcvanas években létrejöttek. A nagyüzemekre, nagyvállalkozókra utalt családi gazdaságok differenciáltsága hasonló természetű, de még nagyobb mértékű, mint a nyolcvanas években volt. Esélyeik azonban jóval szórtabbak.

A mezőgazdasági üzemszervezés Magyarországon – az EU-ba illeszthetőség kérdése

A nyugati tipológiák csak korlátozottan alkalmazhatók a magyarországi viszonyokra. Már csak azért is, mert eltérő társadalmi-kulturális tartalmak vannak mögöttük. Ennek ellenére bizonyos megfeleltetésekre van lehetőség. A volt mezőgazdasági nagyüzemek utódszervezeteinek legfontosabb jellemzőit jól leírják a termelőszövetkezet és az ipari farm kategóriái. A nagyüzemekből kivált, elsősorban a korábbi elit által irányított gazdaságok, az újonnan létrejött nagy vállalkozások, valamint a kereskedők irányította gazdaságok a családi korporáció sajátos formáinak tekinthetők. A középparaszti gazdaságok jellemzői megegyeznek a családi gazdaságokéival. Ezeknek az üzemszervezéseknek közös ismertetőjegye, hogy vezetőik teljes munkaidőben tevékenykednek. A részmunkaidős gazdaságok fogalmán Magyarországon különféle tevékenységű és változatos társadalmi természetű üzemet érthetünk.

Mindent egybevetve, az EU és a magyar mezőgazdaság szerkezete *eltér* egymástól. Az EU-ban a családi gazdaság a meghatározó. Nálunk a vegyes üzemszervezésű mezőgazdaságban a családi gazdaságoknak korlátozott a szerepe, az amerikaias méretű, társasági vagy termelő szövetkezeti formára szervezett nagygazdaságok dominálnak, és az előbbiekhöz nagyszámú kiegészítő jövedelem céljából fenntartott törpegazdaság (részmunkaidős gazdaság) kapcsolódik.² Az ország valamennyi térségében (természetesen eltérő összetételben és arányban) megtalálható mindhárom üzemszervezésforma. A másik fontos eltérés: a magyarországi mezőgazdasági üzemek földterület szerinti szóródása szélsőségesebb, mint az EU-belié. A kisbirtokok nagy száma miatt az átlagos birtokméret ugyan egy hektár körüli, de a meghatározó szerepű állami gazdasági utódszervezetek átlagmérete valamivel 2000, a különféle szövetkezeteké pedig 1700 hektár alatt van. Említésre méltó ugyanakkor, hogy a 10 hektárnál nagyobb gazdaságok átlagmérete 30 hektár körül alakul, ami azt is jelzi, hogy agrárágazatunkban ha nem is meghatározó, mindenesetre fokozatosan bővülő szerepkörben lehet számolni a családi gazdaságokkal is. (Egyébként a törpebirtokok száma túlbecsült, ennél fogva az átlaggazdaság mérete alacsonyabb.)

1996-ban összesen mintegy 1,0–1,1 millió család volt érdekelt a hazai mezőgazdasági termelésben. Egyre markánsabban elválnak egymástól a kiegészítő tevékenységben (másodfoglalkozásúként) gazdálkodók és a hivatásszerűen tevékenykedők. A rendszerváltás előtt a *részmunkaidős* gazdaságok a termőterület kb. egytizedét használták, 1996-ban mintegy az ötöde volt a használatukban. Hozzávetőleg 800 ezer család szerzett kisebb-nagyobb jövedelmet vagy termelte meg saját élelmiszer-felhasználása egy részét ebben a formában. A földterület másik negyötödét a *teljes munkaidős gazdaságok* használták. Ez utóbbiak egyik csoportját alkotják a volt termelőszövetkezetekből és állami gazdaságokból létrejött új szövetkezetek és gazdasági társaságok. A földterület mintegy kétötödét művelik meg. Másik csoportjukba olyan új közép- és nagygazdálkodók, illetve társaságok tartoznak, amelyeket kereskedők, korábbi szövetkezetekből kivált kiscsoportok, nagyvállalkozók, közép-paraszti mentalitású gazdálkodók irányítanak. Az 1996-os évben hozzávetőleg 200 ezer család volt érdekelt a hivatásszerű (elsősorban árutermelést folytató) mezőgazdasági tevékenységben.

Az amerikai méretű üzemek

Az amerikai méretű gazdaságok közé tartoznak a tsz, az állami gazdasági utód-szervezetek, a szövetkezetek szétválásából keletkezett gazdaságok, az újonnan létrejött mezőgazdasági társaságok, a mezőgazdasági nagyvállalkozók egy része. Ezek mindegyike árutermelést folytat (a verseny piacon jelennek meg), a mezőgazdaság „versenyszférájába” tartozik. Versenyképességük erősítése mind bel-, mind külső szempontból kívánatos. Sajátosságok a következők: a) a gabonával forgóba tudnak rakni ipari növényeket és szántóföldi zöldségeket; b) képesek arra, hogy a gabonapiac önálló szereplői legyenek; c) a gabonatermeléssel kombinálni tudják a piaci léptékű nagyüzemi állattartást. Az állattartási vertikum kő része az üzemben belül van (a raktározást és a tápkeverés utolsó fázisát kézben tudják tartani).

Noha a hazai óriás méretű gazdaságok az amerikai üzem jellemzőit viselik magukon, szociális természetüket illetően különböznek a hasonló méretű amerikai és az európai üzemektől.

– Nem egyszerűen társas vállalkozásokról van szó, hanem arról, hogy e szervezetek másoknak a társas vállalkozásai. A magyar mezőgazdasági szövetkezetben és nagylétszámú társaságban a menedzsment nagy önállósággal rendelkezik, lényegében nem a tulajdon alapján irányít; a döntéseket sok érdekelten kell egyeztetetni, ezért „átpolitizálódnak”; az üzleti döntéseknek nagy a nyilvánossága, miközben sokan kiszolgáltatottnak érzik magukat a szervezet számukra áttekinthetetlen volta miatt. Ezzel szemben az „eredeti” amerikai gazdaságot az jellemzi, hogy a) azok irányítják, akik tulajdonosai és előmunkásai is a vállalkozásoknak; b) a kapcsolatrendszer személyes, az együttműködők a baráti, szomszédsági és családi körből kerülnek ki, így a munkaszervezet tagjai egyéb szálakon is függnek egymástól. A döntéseket csak szűk körben kell egyeztetni, a szervezet átlátható.

– A magyar nagyméretű gazdaságok több kasztra tagolódnak, a történelmi szerepmegosztás megmaradt, a működési módjuk továbbra is tayloriánus, az uradalmi

és szövetkezeti hagyományokat megőrizték. Ez ugyanakkor azt is lehetővé teszi, hogy változatosabb rendszert alakítsanak ki, mert a dolgozókat alvállalkozóként alkalmazzák a munkaigényes fázisban. Az önálló szolgáltató és értékesítési rendszer pedig szolgáltatásokat tud nyújtani a kisüzemeknek, amelyeknek a kereskedelmét magához tereli.

A hazai nagyméretű üzemeknek a fentiekből következően több hátránya és előnye van. *Hátránya*, hogy a működési rend belső veszteségei nagyok. E veszteségek okai között említhetjük a döntések „átpolitizálását”, azt, hogy sok résztvevőre kell tekintettel lenni, a tayloriánus munkaszervezés mezőgazdaságbeli alkalmazásának gondjait, illetve azt, hogy a nagy szervezetben különféle tevékenységi körök vannak pénzügyileg összekapcsolva, továbbá, hogy erős a kényszer-szolidaritási hajlam („az egyik terület segítse ki a másikat”), ami rontja a hatékonyságot. *Előnye* viszont, hogy működőképes az adott kulturális hagyományok között (ellentétben a mezőgazdaság más területeivel, például a törpegazdaságokkal); közvetlenebb piaci kapcsolatot tud fenntartani a feldolgozókkal, a kereskedőkkel, a boltokkal; a vezetése profi (el tud igazodni a termékminőség kérdésében, a technológiai és pénzügyi konstrukciókban, ami nélkül bizonyos minőségi árukat nem lehet előállítani); a különféle tevékenységi körök hátránya mellett kedvező tulajdonsága, hogy a több lábon állással mérsékli a kockázatot, és a kisüzemek egy része is bekapcsolódhat a nagyok vetésforgójába.

A kulturális hagyományok és az adott helyzet miatt a szóban forgó nagyméretű gazdaságokat nem lehet megszüntetni súlyos termelési zavarok nélkül. Fokozatos átalakításuk, illetve változásra készítésük viszont lehetséges és kívánatos. *Márcsak azért is, mert nem lesznek automatikusan versenyképesek az uniós piacon.* A változtatásra készítés egyrészt a konkurenciát és egészséges kihívást jelentő közepes méretű családi gazdaságok tevékenysége és terjedése segítségével lehetséges³, ami az EU illeszkedés és forrásszerzés okán is helyes irány. Másrészt, új kooperációs formákat célszerű serkenteni, amelyek – ma nincs itthon mintájuk – alternatívát jelentenek a nagyméretű gazdálkodási formával, üzemtípussal szemben.

A családi (középparaszti) gazdaságok

Az ország valamennyi vidékén megjelentek olyan középparaszti gazdaságok, amelyek főleg családi munkaerőre támaszkodnak, ugyanakkor ide tartozik az új mezőgazdasági nagyvállalkozóknak egy csoportja, amelyben a gazdaság mérete nem haladja meg a középparaszti szintet. A középparaszti gazdaságok egy része árutermelést folytat (a versenypiacon jelenik meg), és így a mezőgazdaság „versenyszférájában” tevékenykedik, egy másik részük viszont szűkebb (helyi) piacra termel, vagy a család és a rokonság szükségletének kielégítésére összpontosít, az árutermelés csak kisebb szerepet játszik gazdálkodásában. A versenyképesség, a gazdálkodás színvonalának javítása tehát elsősorban az árutermelésre (vagy potenciálisan bekapcsolódásra) képes középparaszti gazdaságok fejlődésének feltétele. A középparaszti gazdaságoknak – amint említettük – elsősorban versenygeneráló szerepük van, ám piaci dominanciájuk nem lehetséges. Azért nem, mert a hazai tanya-

rendszer viszonylagos fejletlensége, az agrárágazat alacsony tőkefelhalmozó képessége korlátot állít a középparaszti gazdaságok stabilizálódásának és növekedésének.

Számuk és szerepük növekedését segítheti szolgáltatási, innovációs és piachoz kapcsolódási szükségleteik kielégítése. Ma az újjászületett *szolgáltatások* (művelő és növényvédő szolgáltatások, fuvarozás stb.) zöme a szürke gazdaságban jelenik meg, ezért nem tudnak innovációs segítséget és termelésbiztonságot nyújtani. Ugyanakkor a féllegális, legális szolgáltató vállalkozások (gépkörök, növényvédelem) egyelőre nem megfelelő színvonalúak. A középparaszti gazdaságok igénylik az *önálló (input és output) szolgáltató (vállalkozási) rendszer* kiépülését. (Ami egyébként a rész munkaidős gazdaságok működését is segíti.)

– Alapvető az input szolgáltatások rendezett piacának kialakítása. Ezáltal például a táp- és tenyészanyagot szabványosítani és a minőséget ellenőrizni lehet. A művelő, növényvédő, betakarító vállalkozások polgári jogi felelősséggel, azaz biztonságot nyújtva végzik tevékenységüket. A fajta, a berendezés és a technológia előállításával foglalkozók pedig olyan ügynököket alkalmaznak, akik garanciát jelentenek.

– A középparaszti gazdaságok a szükséges művelő, vegyszerező és szállító szolgáltatásokat gyakran erejüket egyesítve, szövetkezet létrehozásával biztosíthatják, illetve beszerzési és értékesítési szövetkezetet is alakíthatnak. E gazdaságok szövetkezése nemcsak a beszerzést és az értékesítést segíti, hanem a nagyobb élelmiszeripari feldolgozó vállalatokhoz kapcsolódást is, ami ugyanakkor a belépők szelektálását is megoldja. Attól függően, hogy a középparaszti gazdaságok milyen méretű és célú szövetkezést hoznak létre, eltérő feladatok ellátását remélhetik a szerveződési formától. Így a kereskedelmi jellegűek mellett létrejöhetnek a tápkeverésre, a géphasználatra, kisebb vágóhidak felépítésére és üzemeltetésére stb. vállalkozó szövetkezetek is. Ez utóbbiak meglete sem zárja ki, hogy például egy közeli tápkeverő vállalkozástól is vásároljanak takarmányokat. A középparaszti gazdaságok tehát a maguk alkotta szervezetek révén aktív piacpolitikát képesek folytatni. A szervezeti sokszínűség biztosítja, hogy ne kényszerkapcsolatok irányítsák a termelői, feldolgozó és forgalmi együttműködést. Egy-egy gazdának több szövetkezetbe is célszerű belépni.

– A magyar gazdálkodási kultúrából fakadóan ma a kereskedők közül sokan a feldolgozóipar számára gyűjtenek mezőgazdasági nyersanyagot (szerződnek, termeltetnek, felvásárolnak), ugyanakkor szabadpiaci kapcsolataik is vannak. Ezeket a kereskedőket, hogy megbízhatóak (polgári jogi felelősség) legyenek, célszerű céhesíteni. Ma ugyanis nem „normáztak”. Például a terménykereskedő *ügynöki vállalkozások* fontos szerepet tölthetnek be a középparaszti (és esetenként a részfoglalkozású) gazdaságok árupiachoz kapcsolásában. Másfelől szaktanácsadói feladatokat is elláthatnak (például a növényvédelem, a technológia megválasztása és alkalmazása, a géphasználat stb. terén). A középparaszti gazdaságok finanszírozásában egyes kereskedelmi bankok, hitelszövetkezetek, esetleg befektetői társaságok közvetlenül is részt vehetnek. Az ügynöki vállalkozások a hitelnyújtás esetében is megjelenhetnek, például mint egy bank vagy jelzálogbank ügynökei közvetítik a hiteleket.

A részmunkaidős gazdaságok

A *részmunkaidős* (mellékfoglalkozásban működő) *gazdaságok* fontos szerepet fog-nak játszani a mezőgazdaságban. Közvetlenül és közvetve csaknem egymillió em-ber lesz érdekelt ebben a tevékenységben. A mezőgazdasági termelés jelentős há-nyada továbbra is innen kerül majd ki. A szóban forgó gazdaságoknak különféle típusai vannak. Az első a specializált árutermelő gazdaság. A második a háztartást olcsóbbító, alapvetően önellátásra és csak időnként eladásra termelő gazdaság. *Más* megközelítésben is csoportosíthatók a részmunkaidős gazdaságok. Egy részük köz-vetlenül a városi piacokra termel, a kofa-kereskedelem bázisa. Másik részük a me-zőgazdasági nagyüzemekkel kooperál: így bekapcsolódhat a vetőmagtermelésbe, tömbösített zöldségtermelésbe, bérhízlalásba stb. Harmadik csoportjuk a középpa-raszi gazdálkodók családi vagy baráti körébe tartozik: a középparaszi gazdaságok vetésforgójába csatlakozik (például bolgár kertészet, dinnyetermelők, dohánytermel-ők). Együttműködésük gyakran ölti munkacsere formáját, értékesítési és/vagy szolgáltatási kapcsolataik összefonódnak. A mellékfoglalkozásban tevékenykedő gazdaságok bizonyos csoportjai kistermelői társulásokot hoznak létre. Így tudják biztosítani a nagyüzemtől függetlenül a közös forgóba illesztett kertészeti és vető-magtermelést. Kiegyensúlyozott működésükhöz szükség van a földhasználat átte-kinthető rendszerének kialakítására. Ezt szolgálja a földcsere, a földhasználó társu-lások létrejötte, a szomszédságban levő földek tulajdonosainak kényszer-egyezsége (például azonos vagy egymást nem zavaró kultúrák egymás melletti termesztésé- ben, illetve vetésforgó működtetésében való megállapodás).

A részmunkaidős üzemek bekapcsolása a gazdaság vérkeringésébe alapvetően a termeltető vállalkozások (kisebb feldolgozó üzemek, nagykereskedelmi egységek, áruosztályozó szervezetek, boltokkal kapcsolatban álló közvetítő kereskedők, ügy-nöki vállalkozások stb.) által történhet. A mellékfoglalkozásként működtetett üze-mekben előállított cikkek (például tojás, nyúl, méz, kertészeti termékek, sertés, szárnyasok stb.) mind igen fontos termékek, amelyek azonban szervezett termelte-tést követelnek. Az elaprózott üzemek termelését ugyanis megfelelően ütemezni, a termékek minőségét egységesíteni, az üzletekbe szállítását koordinálni kell. Ehhez tőkeerős termeltető vállalkozásokra van szükség, amelyek hitelhez is könnyebben jutnak, és a feldolgozó és kereskedelmi szférával is szoros kapcsolatokat ápolnak, valamint a termeléshez elengedhetetlen szolgáltatásokat (például növényvédelem, géphasználat, hűtőtárolás stb.) is képesek megszervezni. Ily módon a kisüzemekhez közvetítik a piaci hatásokat, ugyanakkor képessé teszik őket e hatások fogadására és a megfelelő reagálásra.

Végül is napjainkra a mezőgazdaság szereplőinek egy köre stabilizálta helyzetét, az ágazat átfogó rendeződése azonban nem következett be. Azt több tényező nehezi-tette. Így az agrárfejlődéssel kapcsolatos illúziók, a társadalmi szerepek tisztázat-lansága, az áru- és pénzpiaci intézmények rendezetlensége, az együttműködési-koordinációs rendszer zavarai.

Az EU és a magyar agrárstruktúra közötti lényeges eltérés nem szüntethető meg. Mezőgazdaságunk abban az értelemben, hogy megegyező szerkezetű-e, nem konform az EU-belivel. Ez gátolhatja, hogy az ágazat támogatásokhoz jusson a Közös Agrárpolitika forrásaiból, amely a családi gazdaságokat preferálja. Az eltérés nem akadálya viszont csatlakozásunknak, s integrálódásunknak sem, ha a kérdést abban az értelemben közelítjük meg, hogy mezőgazdaságunk versenyképes lehet-e a piacgazdaság, az uniós tagság körülményei között. Ekképp az *üzemrendszer EU-ba illesztése nem annak erőltetett átalakításával, hanem az adott helyzetből kiindulva lehetőségei kihasználásával, a piacgazdasági körülmények közti reagálóképessége javításával oldható meg.* Ez a megközelítés a Unión belüli logikával is összehangolható, amely szerint „*tisztelni kell*” a *működőt, a meglévőt.*

Jegyzetek

¹ Például a közelmúltban a közép-német és lengyel zöldpaprika piac megélénkülésének hatása két év késéssel jutott el a közép-tiszavidéki kisebb termelőkhöz.

² A magyarországi üzemrendszer az Európai Unió fogalmaival azért is nehezen írható le (és az az EU-beli támogatások által nehezen megközelíthető, értelmezhető), mert a hazai óriásfarmokhoz sokszor változó összetételű törpeüzem szatellitok tömege kapcsolódik, ugyanakkor a még nem letisztult földbérlet miatt a főüzem mérete a bérelt föld mérete miatt gyakran változik.

³ Jótékony versenyt támasztanak a mezőgazdasági szektor más szereplőivel (főként az óriásfarmokkal) szemben. Elősegíthetik a nagyméretű üzemek vállalati egységeinek felbomlását és részben maguk, részben az általuk is kifejezett szükségletek segítik a változatos agrár szolgáltatási (gépkölcsönzési, vegyszerezési stb.) rendszer kialakulását.